

ТОШКЕНТ
Гафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

ҒАФУР ҒУЛОМ

ШУМ БОЛА

I бўлим

Расталар обод. Қаймоқ бозорининг бурилишида, маҳкаманинг бошида Илҳом самоварчининг каттаков чойхонаси бўлиб, унда граммофон чалинади. Турли-туман пластинкалар орқали Тўйчи ҳофиз, Ҳамроқул қори, Ҳожи Абдулазиз ва Фарғона яллачи хотинлари кетма-кет мақомлар, яллалар, ашулалар айтади. Чойхонада жой етишмайди. Узун раста, жуҳуд раста, атторлик ва бошқа расталарнинг бойваччалари савдодан бўш вақтларида бу чойхонага йиғилиб меҳмонхоналардек ўртада катта баркашлардан қанд-қурс, пистабодом, мураббо-нишолда, обинон, ширмой нонлар билан шамалоқ безатилган дастурхон атрофида чақчақлашиб ўтиришади. Баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўқилган коньяклар ҳам кўринар эди.

Бу чойхонага бозор-ўчарга санғиб тушиб қолган деҳқон, камбағал косиб, қозоқ, қирғиз ва бошқа оддий фуқаро киролмас эди.

Самоварчи Асра кал деган хипчадан келган, қотма, эпчил йиғит эди. Устида олди очиқ якак, оёғида қала кавуш, зангори шоҳи қийиқ боғлаган, елкасига холпанг рўмол ташлаган хушфеъл йиғит эди. Чойхўр бойваччалардан бирортаси:

— Асра!

Ёки:

— Кал! — дейиши билан:

— Лаббай, мулла ака, чойми, чилимми? — деярди-да, дарров бир қўлида кичкина чойнак, иккита кичкина хитой пиёла ё бўлмаса ярқираб турган каттаков мис чилимнинг сархонасига тамаки босиб, устига чўғ қўйиб, бир-икки қулдиратиб тортиб, пишитиб, кашанданинг хизматига югурар эди.

Бу чойхонада мени маҳлиё қилган нарсаларнинг бири кираверишнинг шифтига илиб қўйилган катта, симларига зарҳал берилган ҳар хил туморлар, байроқ-

чалар билан безатилган қафас ва бу қафасдаги жонли тўти эди, ўлиб кетай агар, тирик тўти эди. Патларининг ранг-баранглиги Ойша чеварнинг иш қутисидаги ипаклардай товланар эди. Кўк, қизил, зангори, сариқ, оқ, пушти, жигарранг, гўлос, пистоқи — боринг-чи, дунёда қанча ранг бўлса, шу тўтининг патида бор эди. Айниқса, бу тўти қурмагур шунақа ҳам бийрон эдики, эндигина тилга кираётган уч яшарлик қизларнинг овозига ўхшатиб:

«Асра, Асра! Меҳмонга қара, бир чой, бир чилим. Келинг, мулла акалар, келинг, бойваччалар», дегани ҳали ҳам қулоғимдан кетмайди.

Биз яланг оёқ, бўз кўйлак-иштонли, кир-чир болалар тўтига яқинлашиб:

— Тўти, тўти...

— Тўти-тўти... — деб қичқирар эдик. Асра кал бизди қувлар эди, қўлига тушсак урарди. Тўти бўлса орқамиздан:

— Бувингни... — деб сўкарди.

Бозорда санқиб юрган биз дайди болалар учун қувончли эрмаклардан бири бозор, мақалла, кўча-кўй жиннилари эди. Ўша йилларда Тошкентда, шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб санафига етолмайсиз: Малла жинни, Карим жинни, Майрамхон, Хол паранг жип-жинни, Тожихон, Жуфт каптар, Олим жинни, Эшон ойи, Овоз жинни ва бошқалар... Ҳар бир жинчининг ўзига хослиги, тантиқлиги, «ширин»лиги бор эди. Карим жинни сўккани-сўккан эди. Унга на худо, на пайғамбар, на Шоҳидоят ҳожи-ю, Орифхўжа эшон ва Олим қози-ю, Шарифжон Дума — бари бир сўкаверар эди. Етти пуштидан тортиб, астар-аврасини ағдариб сўкаверар эди. У илгари бўзчи экан, чит кўпайиб кетганидан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори касодга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди, деб өшитганман.

Эшон ойи деган хотин ҳам жинни эди. У қирқ-қирқ беш ёшлар чамасидаги қорачадан келган, хушқомат, қаламқош бир хотин эди. Бу хотин аслида қаландархоналик Миттихон тўрам деган эшоннинг хотини бўлиб, эшон шу хотиннинг синглиси билан ўйнашиб турганида, устидан чиқиб қолиб, жинни бўлиб қолган экан.

«Жуфт каптар»га ҳукуматдан теккан эди. Николай борми, Кауфман борми, Мочалов борми, Наби ўғри деган миршаб борми — ҳаммасини бир қозон қилиб, мар-

табасининг пасти баландлигига қарамай сўкаверар эди.

Хол паранг таги қўқонлик экан, Қўқонда бахмал тўқир экан. Кейин дўкон-дастгоҳига ўт тушиб кетиб, жинни бўлиб қолибди.

Аваз бўлса ҳаваскор жиннилардан эди.

Кунлардан бир кун Тожихон жинни битта кетмон даста билан ўтган-кетгани қувлаб уриб-сўкиб: «Ҳамманг бир томонга юр, тарқалиб юрма! Тартиб керак, интизом керак», деяр эди. Ҳеч ким унга бас келолмас эди. Шунда Олим жинни келиб қолиб:

— Ҳой, ҳой, нима деяпсан, жинни? — деб сўраб қолди.

— Нимага одамлар бир томонга юрмасдан, ҳар қаёққа тарқалиб юради? Николай пошшо замонида тартиб-интизом керак, бир томонга юрсин-да!

Бунга Олим жинни:

— Аҳмоқсан, Тожи, аҳмоқсан. Ер, ахир, тарозига ўхшаган нарса бўлади, ҳамма бир томонга юрса, ер баркашдай бир ёққа оғиб, ҳаммамиз Қурдум дарёга гарқ бўлиб кетамиз-ку, — деди.

Зирапчани нина билан олгандай, жиннининг гап жиннига маъқул тушиб, одамларни уришдан тўхтади.

Жинниларнинг ичида ўзига хос тантиқларидан бири Майрамхон эди. Асли исми Маматраим бўлиб, халққа «эрка» бўлганидан «Майрамхон» деб атар эдилар. У эскидан чилангар экан. Кетмоннинг зўғотаси, эски тиш, оташкурак, тунука қайчи, шунга ўхшаган эски туски темир-терсакларни бир симдан ўтказиб, бошига кийиб юрар эди. Ўз қўли билан овқат емас эди. Унинг бозордаги майда косиблардан ихлосмандлари кўп эди. Бешикчилар, тароқчилар, дугчилар Майрамхонни ўз қўллари билан овқатлантиришни «бахт» деб билар эдилар. Гўё Майрамхон, бирор косибнинг дўконига бориб эгаси қўлидан овқатланса, шу дўконга қут-барака кирган ҳисобланар эди.

Темир-терсак асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон «синиб» жинни бўлиб қолган экан.

Хуллас, Тошкентда жинни кўп эди. Баъзи кунлар бир жиннига тош отиб, иккинчи жиннини ўйинга солиб, учинчи жиннидан калтак еб, кеч кириб қолганини ҳам сезмас эдик. Намозгар-намозшом ўртаси уйга қайтиб аталами, умочми, мошқовоқми, мошхўрдами, угра оши апир-шапир ичиб, яна кўчага чопар эдик.

Маҳалламизнинг бир томони Тиконли мазор, бир томони Қўрғонтаги. Узун кўчанинг ўнг, чап томонида-

ги пасқам, тор кўчаларда ўғил ва қиз болалар тўп-
лашиб, ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз. Кураш, «ботмон-
ботмон», «оқ теракми-кўк терак», «қушим боши»,
«минди-минди», «ўғри келди», «бекинмачоқ» деган
ўйинларимиз бор.

Булар ҳаммаси оқшом ўйинлари, кундузги ўйинлар
бошқача: ҳар хил ошиқ ўйини, ёнгоқ ўйини, тўп ўйи-
ни, зумчиллак ўйини, ёв-ёв, ўқ камалак отиш, яланғоч
пойга, от ўғриси ва ҳоказо. Хуллас, на кечаси, на кун-
дузи ўйин важдан тахчиллик тортмас эдик.

Оталаримизнинг кўпчилиги майда косиблар, қоро-
вул, ходимгар, мешкоб, отбоқар, ҳаммол, сўфи, фол-
бин, арқон товлайдиган, ноғора-чилдирма қоплайдиган,
тўқимдўз, чегачи ва ҳоказо бўлганликлари учун улар-
нинг қўлидан ҳунарларини олиб ёки уларнинг ёнига
кўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди. Ота-
ларимизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш қаёқ-
да дейсиз. Эртадан-кеч кўча чангитиб ҳамманинг жо-
нига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспирин-
лардан калтак еб, сандироқлаб юрадиган увинтўда
бекорчи болалармиз. Битта қўлом-қўрғошин қуйилган
рангдор ошиқ ёки дугчилар қириб берган мугуз соққа
ёки ёнгоқ соққа, ҳеч бўлмаганда, бирорта соатнинг
қопқоғи бизнинг катта давлатимиз ҳисобланади.

Рамазон ойида ўйинимизнинг турлари яна кўпайиб
кетди. Оқшомлари маҳаллада эшикма-эшик юриб,
рамазон айтамиз. Намозшомдан саҳарлик ошгача ма-
читма-мачит юриб қориларнинг қироатини эшитамиз.

Айниқса, ойдия оқшомлар маза қилиб ўйнаймиз.
Ма, куз, баҳор вақтларида-ку, кўчаларимиз тунроқ бўл-
ганлиги учун, юмшоққина, маза бўлар эди, аммо қиш
кунлари белгача дой, ботқоқ бўлганидан ўйинларни
натта майдонларга ёки бостирма йўлкаларга кўчира-
миз. Ҳар маҳаллага биттадан шаҳар думахонаси ўтказ-
ган хира фонусларнинг ичида еттинчи пиликли керо-
син чироқ ёнар эди. Бу чироқларни ҳар куни кечқурун
нарвон кўтарган чироғбон керосинидан, пилигидан ха-
бар олиб, шишасини артиб ўзи ёқиб, азонда ўзи ўчириб
кетди. Бу кўча фонусларининг ёруғи унча бўлмайди.
Узоқдан қараган кишига қоронғидаги мушукнинг бир
кўзига ўхшаб йилтираб кўринади. Четига харсанг те-
рилган тор кўчалардан кетувчи йўловчиларга узоқдан
«мен бор» дегандек, қизғиш шуъла кўрсатса ҳам ёруғ
бермайди. Бу чироқларнинг тагида ўйнаб бўлармиди?
Катта кишилар ҳам ҳуфтонни ўқир-ўқимас соат етти-

саккизлардаёқ уйга кириб кетишади. Кўчада зор учмайди. Фақатгина бекинмачоқ ўйнаб юрган бизлар қоламиз. Хулласи калом, ўйинимиз кўп.

«Қушим боши» шунақа ўйин: болалар икки тўдага ажралиб, улар ичидан иккитаси «онабоши» бўлади. Улар битта латтани қушга ўхшатиб тугади. Ҳар икки бола бир-бирига шивирлашиб, бир қушнинг отини яширишади. Суттими, балиқчими, читтакми, қумрими, итолғими, қирғийми, миққийми — бирор қушнинг номини яширишади. Кейин болаларга латтадан қилинган қушни кўрсатиб:

— Қушим боши шунча, тана-манаси билан мана шунча, топнинг нима? — деб савол беради.

Болалар жавобга ошиқиб чуввос билан:

— Калхат! — дейишади.

— Йўқ, тополмадинг, — деб жавоб қайтаришади онабошилар.

— Товуқ.

— Йўқ, тополмадинг.

— Зарғалдоқ.

— Йўқ, тополмадинг.

— Укки.

— Топдинг, топдинг! — деб тан беришади онабошилар.

Уша замон топган томон топмаган томонни битта-битта мишиб олади. Ҳаммаси барабар «хиҳ, эшагим», деб маълум белгиланган жойгача опичиб боради. Уша ерга берганда онабошиларга болалардан биттаси: «Отлиқми, яёв?» — деб савол беради, агар онабоши:

— Ост-устига, — дегудай бўлса, минганлар тушиб, миндирганлар унга опичиб олади.

Шунда ашулаларимиз ҳам бўлади:

Хум-хум ҳазрати хум,
Умарали хону Мадалибек,
Мадалибекнинг замонида
Тарала гижбангу
Тарала гижбанг.

«Ядангачи койга» деган ўйинимиз яхши ўйин. Иккита дўшмани иккиларимизга бағлаб, отини қулоғига ўхшатиб ерда етакларимизни тугиб дум қилиб, турли масофага ним ўзарга югуртуламиз. Бизники Тиконли мазор, Қоратон, Яланқари, Олмазор, Девонбеги, Қўрғонтаги, яна Тиконли мазор мақданилари бўлиб ўтган масофада — тахминан, уч чаккиримча келадиган бир

деграда ўтказилади. Олдин келган болаларга чапак чалиб, баракалла айтиб, ҳурмат кўрсатамиз. Иккинчи пайтагача у зўр ҳисобланиб юраверади.

Бураш ўйинимиз бўлса, ўзингизга маълум.

Ўйинларимизнинг ҳаммасини бир чекнадан таъриф қилаверсам, гап чўзилиб кетади.

Бизнинг маҳалламиз кичкинагина бўлса ҳам гавжум. Карим қори деган газламафуруш, Ёғуб қовоқ деган мумфуруш, Абдуллахўжа деган бўёқфуруш бейларни ҳисобга олмаганда, қолганлари босмахона ва қандолатхона (кондитерский) ишчилари эди. Маҳалламизда иккита мачит, битта чойхона, иккита баққоллик бор. Самоварчи — Қодир ака деган ялангтўш киши. Мачитнинг биттаси Тиконли мазорда, иккинчиси — Еттимачит — Қўрғонтагида. Ҳар икки мачитнинг ҳам ёнида мактаб бор. Маҳалла имомлари ўз навбатида ўқитувчи. Тиконли мазор мачитида Шамси домла муаллим, Қўрғонтагида Ҳасанбой домла ўқитади.

Мен Ҳасанбой домлада ўқидим. У бизларни «Ҳафтияк»дан эмас, «Устоди аввал» китобидан ўқитиб, тез саводимизни чиқарди.

Маҳалладаги менинг ўртоқлари: Омон, Ит Обид, Бит Обид, Туроббой, Йўлдош, Ҳусни, Солиҳ, Абдулла Пўлатхўжа, Миразиз ва бошқалар.

Омоннинг отаси Турсунбой ота қаламтарош-пичоқ қилади. Хотини ўлиб кетиб, бева яшайди. Омон ёлғиз ўғил.

Ит Обиднинг отаси Зоҳид ака яқанчи (эски-туски йиғувчи) эди.

Бит Обиднинг отаси Расулқўзи ака қин тикар эди. Туроббойнинг отаси Зиямат ака гўзафуруш эди.

Йўлдошнинг отаси Бувака бўлса кўн этик тикар эди, лекин ёшлигида ўлиб кетиб, Йўлдош ота-онасиз шум етим эди. Бизларнинг кўп маслаҳатимиз Йўлдошнинг уйида бўлар эди.

Ҳуснибийнинг дадаси Омонбой бўйинча тикар эди.

Солиҳнинг отаси Юнус ака ҳофиз эди.

Абдулланинг отаси Азиз ака керосинфуруш эди. От-арава билан кўчама-кўча юриб «Нобель» ширкати-нинг керосинини сотар эди.

Пўлатхўжанинг отаси қалъа савдогари бўлиб, беш-олти йиллаб Қашқарда, Ирбитда савдогарчилик билан юрган йилларида онасининг қорнида «олти ойлик ёпишиб қолиб», дадаси келган йили уч ойдан кейин туғилган экан.

Уста Миразиз этикдўзликда менинг устам. Отаси Салимбой сўфи қушхонадан сўнгак олиб келиб қайна-тиб, ёғини олиб тирикчилик қилар эди. Сўфи ота ўз вақтида — 1860 йилларда Ёқуббекнинг аскари бўлиб, Қашқар қўзғолонида битта хитой қизини ўлжа қилиб от орқасига мингаштириб олиб келиб, мусулмон қилиб ниқоҳлаб олган экан. Унинг хитойча отини Бахтибуви деб ўзгартирган. Миразиз ака Бахтибувининг уч ўғлидан энг кенжаси.

Маҳалламиздаги мен танийдиган қўни-қўшниларимиз мана шулар, эсимдан чиққанлари бўлса, эсимга тушганда йўл-йўлакай айтарман.

Шундай қилиб, бу фалокатли ишни Йўлдош бошлади. Маҳалланинг бир тўда ўспирин болалари Лайлак-мачитнинг жиловхонасига йиғилиб, ошиқ ўйнамоқда эдик. Мен бугун жуда кўп ютган эдим. Олача яктагимнинг чўнтаги, енгим, липпам ошиққа тўлиб кетган эди.

— Болалар қанда, ошиқлар манда, — деб севинч билан қичқирмоқда эдим. Худди шу орага Йўлдош шилқим суқилди-ю, ишнинг пачавасини чиқарди. У бари моғорлаб кетган сурп яктагининг этаги билан бурнини арта-арта гапира бошлади:

— Болалар, халфана қиламизми?

— Бўпти, қиламиз.

— Қаерда?

— Ризқи халфанинг кўчиб кетган ҳовлисида.

— Бўпти.

Халфанага палов қилмоқчи бўлдик. Масавур оталиқнинг набираси Омонбойнинг ўғли Ҳуснибий ошпаз бўладиган бўлди. Қозон, чўмич, туз, қалампир, сув — ундан қолган масаллиқларини шу йўсинда тақсим қилдик: гуруч билан сабзи — Йўлдошдан. Гўшт — Абдулла дўлвордан. Ёғ — мендан. Қолган-қутган нарсалар — Пўлатхўжа муғамбирдан. Ҳамма ҳар тарафга қараб кетди. Мен ҳам ёғ келтиргани уйга кетдим. Онам ошхонада ертандирга ўт қалаб, қовоқ сомса ёпиш тараддудида эди. Бизнинг рўзғор майда-чуйдалари зах уйнинг орқасидаги узун ҳужрада бўлар эди. Айвонда ўртанча синглим кичик укамни овутиб ўтирган экан. Унинг ёнидан ҳужрага киришнинг эвини тополмадим, бирорта ҳийла ишлатиш керак эди.

— Шапағ, — дедим унга, — катта тўпинг қаерда?

— Қўғирчоқларимнинг олдида, нима қилди?

— У ерда йўқ-ку!

— Ҳа... ўлгур, сен олгандирсан, ҳозир берасан, бер.

Мен илжайиб туравердим. У овутиб турган укамни кўйди-да, кўғирчоқларининг олдига югуриб кетди. Мен ҳам «лип» этиб ҳужрага кириб, ҳўқачадан ёғ ўйиб олдим. Ёғни бир қоғозга турмучлаб, липпамга қистирдим. У ердан чиқиб ўтинхонага кирдим. Кулранг товуғим пиёздан қилинган мосяк устида туғиб ўтирар эди. Секин бориб, қанотини кўтариб қарасам, аллақачон туғиб бўлган экан, лекин оналик меҳри билан тухум устида босиб ётар экан. Тухумни олдим. Товуқ қақалаб қочди.

Ўртоқларимга яхши кўриниш учун, расамадда кўрсатилмаган бўлса ҳам, ёғ ёнига тухумни ҳам қўшиб олиб боришни ўзимга маъқул қилган эдим. Зингиллаб кўчага чиқиб кета бошладим. Ошхонамиз йўл устида бўлганидан, онам кўриб қолди.

— Ҳой, жувонмарг, зумраша, тагин кўчагами? Бу ёққа кел, оловни жўнаштириб кет, тутай бериб кўзимни кўр қилаёзди.

Ноилож қолдим, тухумни қалпоқчамга солиб, кийиб олдим-да, ошхонага кирдим. Онам мени тергай бошлади. Мен жимгина қулоқ солиб, ўчоқнинг ёнига чўққайиб, ўт қалаштирмоққа бошладим.

Мен билмаган эканман. Ўтнинг тафтига липпамдаги ёғ эриб, почамдан оқмоқда экан. Ойим кўлидаги хамир ёйиб ўтирган ўқлов билан бошимга астагина урди.

— Жувонмарг, кап-катта бола, уйлансанг боланг бўлади, шу ерда, шундай Фотимаи Заҳронинг дастгоҳлари бўлган қутлуг ерда сийиб ўтирибсанми?

Ойим бошимга ўқлов билан урганда қалпоқ тагида бўлган тухум начакланган эди. Унинг сариғи оққа аралашиб, чаккамдан сирқиб, юзимга оқмоқда эди. Ойим: «Бола бечоранинг бошини ёриб, катиғиён чиқариб юбордимми»,— деб эси чиқиб кетган экан. Мен бўлсам, халфана қиламиз, деб ўмарган ўғирлигим очилиб қолганидан, бир чеккаси қўрқиб ва бир чеккаси уй ичидагилардан уялганимдан, ошхокадан чиқиб, кўчага қочган эдим. Ёғ эриб оққан, тухум синган бўлганидан, халфаначи ўртоқларимнинг олдига боришдан маъно чиқмас эди. Кечқурун уйга қайтиб келиш ҳам мушкул, нима қилиш керак, қаерга бориш керак?!

Ўйлаб-ўйлаб топдим. Саъвонда битта аммам бор. Шуникига бораман. Ўзи бефарзанд. Ўзи ҳам, эри ҳам мени жуда яхши кўришади, буларнинг уйида киши

зериқмайди ҳам. Аммамнинг эри мўйнадўз — косиб. Бола-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас — йиғинчоқ, иннайкейин, буларнинг уйи салкам ажойибхона. Унда дунёдаги ҳамма нарса бор.

Овга киришадиган соҳибчангал қушлардан — қарчиғай, миққий, қирғий, уришадиган қушлардан — дақангхўроз, оддий хўроз, амиркон хўроз, каклик, бедана (бу сўнгги иккиси сайраш учун ҳам боқилиб, чўп қафасда, тўрқовоқда сақланади).

Сайрайдиганлардан: қумри, саъва, булбул, майна ва бошқалар. Булардан ташқари фақат уйнинг зийнати учун боқиладиган битта ов тозиси, битта кўппак, битта лайча кучук, беш-олтита болалари билан кўппак, битта Бухоро бароқ мушуги бор эди.

Уларнинг уйидаги гулларнинг-ку сон-саноғи йўқ: гулбеор, гулраъно, гулсафсар, гулҳамишабаҳор, қўқонгул, қалампиргул, намозшомгул, самбитгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул — ишқилиб, санаб тугатиб бўлмайди.

Поччам билан аммам бу гул, бу ҳайвонотларнинг ҳар биттасини нуридийдаларидай парвариш қилдилар. Ҳар ҳолда, менга ўхшаган ўйинқароқ болалар учун бу ерда эрмак топилади. Зерикиб қолмайман.

Аммам ва поччам мени эркалаб қарши олдилар.

— Кел-а, бўйингдан гиргиттон бўлиб кетай, сени қайси шамол учирди, акам тирилиб келдими, ҳалигина қовоғим учиб турган эди,— деди аммам.

— Ҳа, балли, азамат, неча кундан буён кўзим учиб, йўлпашша айланиб юрган эди, ҳайтовур яхшилиққа кўринди. Сен келар экансан, балли-балли,— деди поччам.

Мен бу эркалатишларидан жуда талтайиб кетдим.

Поччам ҳар кун тўққиз пул чойчақа беради. Мен пулни олиб, кўчага шаталоқ отаман. Бу маҳалладан ҳам янги оғайнилар орттирганман. Камалак отамиз, ошиқ ўйнаймиз, ит уриштирамиз.

Бир кун поччамнинг кўппагини яшириб олиб чиқиб, уриштирдим. Олдинги бир оёғи синиб қайтди ва бир умр чўлоқланиб қолди.

Ёз пайти поччамнинг ўртоқлари қовун сайилга чақирган. Бир тарафи ҳайитлашиб ҳам келаман-ку, деган ният билан ёнига тозисини, ҳам қарчиғайини олиб,

матраб кўтариб уч-тўрт кунга далага чиқиб кетди, кетар олдида менга учта бухор танга¹ бериб:

— Қушларнинг овқатидан хабар олиб тур, очиқиб қолмасин,— деб тайинлади. Мен жуда қувондим — мана энди ўсиб ҳам қолдим, ёшим ўн тўртга кирди, одамлар менга ишонадиган бўлиб қолди, деб ич-ичимдан севиндим: кимсан миққий, кимсан қирғий, дегандай соҳибчангал қушларнинг ихтиёри менинг қўлимда.

Қушхонага кирдим, уйнинг бир бурчагида миққий, бир бурчагида қирғий — бошларини ерга тикиб, қўндоқда ўтирар эдилар.

Ов қушларининг тезаги оппоқ бўлар экан. Қатиқ ичармикан-а? Албатта, қатиқ ичади, бўлмаса тезаги оқ бўлмаса керак, деб ўйладим.

Аммамдан яшириб, ошхонага кирдим-да, катта хурмачани кўтариб бозорга кетдим. Бир тангани майдалаб, бир пақирга (икки тийин) бир хурмача қатиқ олиб, уйга келдим. Икки косани қатиқ билан тўлдириб, ҳар икки қушнинг олдига қўйдим. Ҳар икки қуш ҳам овқатга қўноқдан туриб сипоҳгарчилик билан бир кўзлаб қаради-да, юзини чиртга тескари ўгириб олди.

Нима ҳам қилса зотдор, таги кўрган қушлар-да, киши олдида оч бўлса ҳам овқатга қарамайди. Товуқ бўлганда эди, пастлик билан уялмасдан ўзини овқатга урар эди, деб ўйладим. Қушхонадан чиқиб кетдим.

Орадан икки-уч соат ўтказиб, яна қайтиб қушхонага кирдим, сипоҳи қушлар ҳали ҳам ўтирган қўндоқидан тушмай, овқатга терс қараб ўтирар эди. «Чумчуқдай жони билан буларга сипоҳгарчиликни ким қўйган экан, иззат-обрў бўлса қилдим, биров овқат еяётганда қараб туриш яхши эмас», деб чиқиб ҳам кетдим. Тағин нимаси қолди! Жаҳлим чиқди. Қушхонанинг қирмагул қозигида поччамнинг қуш қўндирадиган ов қўлқопи илиғлик турган экан. Қўлимга кийиб олдим-да, миққийни кўтардим. Бутимга қисиб, оғзини йириб, кумуш қошиқ билан қатиқ ичира бошладим. Обдан тўйди, бошқа қушларни ҳам шундай қилдим: «Ана энди тўйдиларинг. Киши бир ерга қадалиб ўтира берса ҳам чарчайди, қорин тўқ бўлгандан кейин киши толмайди. Мана энди ўтира беринглар, қорниларинг тўқ — қайғуларинг йўқ».

Шу хилда икки-уч кун аммамдан яшириб, ўз бил-

¹ Бухоро амирлари замонасидаги кумуш танга. Бизнинг ўн беш тийинга барабар.

гимча қушларни қатиқ билан сийлаб юрдим. Қушларнинг ичида ўзим яхши кўрадиган биттаси бор эди, унга бошқалардан яшириб, қатиқнинг юзини берар эдим.

Учинчи кунга борганда эрта билан қушхонага кириб қарасам, ҳамма қушлар қўндоқдан пастда — ҳаммаси ҳурпайган, бошини ичига олган, айниқса миққий қўндоқ тагида бир қанотини остига солиб, оёғини баралла узатиб, ёнбошлаб ётган эди.

— Ҳа, мана, бу кирои иш бўпти, — деб ўйладим. — Ярим қоронғи уйда ҳадеб қўниб ўтира бериш ҳам кишини зериктиради. Шунақа ўтириш-туришни ҳам қилиб турган яхши, ёнбош қил, ёт, кериш.

Наҳорликка қушлар яна қатиқ ичишди, тушлик нонуштаси учун сузма бермоқчи эдим, чунки бечора қушлар жуда ҳам ёвғонсираб кетди.

Қушхонага кириб, не кўзим билан кўрай? Миққийнинг қулоғи остида қолган, яъни ўлган эди. Қарчиғай ҳам жон берай деб турибди. Масала менга равшан бўла бошлади. Энди поччамга нима дейман! Бу қушларнинг ҳар биттасини у кўзининг қорачиғидай кўрар эдику. Бу ердан ҳам насибам узилгандай кўриниб кетди. Поччам қушларга овқат олиш учун берган пулдан икки тангаю бир мириси ҳали ёнимда. Катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига қафасда осиб қўйилган бир жуфт қумрини жуда ҳам яхши кўрар эдим. Аста бориб, қафасни илгагидан чиқардим. Бошимга қўйиб, катта сафар учун йўлга тушдим, амман мушукларга шовла пишириш билан овора бўлгани учун, менинг чиқиб кетганимни пайқамай қолди. Белимда пул, бошимда савағичдан тўқилган катта қафасда кукулаб турган бир жуфт қумри. Этакни турмак-лаб, сағримга бир муштлаб, «ҳайё, ҳу» деб, шаҳардан ташқарига қараб йўлга равона бўлдим.

Мен кетарман йўлда йиғлаб, сен қолурсан зор-зор,

Қумри қушнинг боласидек иккаламиз интизор.

Интизорлик торта-торта танда тоқат қолмади.

Йўл чивиндек сарғайиб, юрарга ҳолат қолмади.

Йўл чивиннинг ҳолини йўлда йўловчидан сўранг,

Биз ғарибнинг ҳолини ақли расолардан сўранг.

Бир талай манзил-мароҳил йўл босиб, кўп юриб, кўп юрсам ҳам мўл юриб, Аччабод деган «шаҳри азим»га борганимда, бир тўда катта-кичик қора-қура ўспиринлар атрофимни ўраб олишди. Ораларида жусаси менга бир яримта келадиганлари бўлгани каби

тўрттасини бир мушт билан қулатадиганлари ҳам бор эди. Аввалига яхшиликча қумрини сотишни сўрашди, кўнмасам зўрлик билан олиб қолишлари менга маълум бўлган эди, чор-ночор сотишга кўндим, олғирлар қумрини молга алмаштиришни зўрлаб илтимос қилдилар. Қумрини молга мовоза қилдим, молнинг турлари қуйидагилардан иборат:

Уч дона ғалвир гардиш, битта ёғоч шақилдоқ, икки дона болалар ўйнайдиган ёғоч бешикча, битта териси ва гардиши қизилга бўялган чирмандача, битта тутах дасталик курак, икки чайнам сақич ва бошқалар...

Мендан кетдими, улардан кетдими — худога аён. Таваккал, ё остидан, ё устидан.

Бу юклар қумрига қараганда икки барабар кўпроқ оғир эди. Ҳаммасини елкамга қўйиб, бу шаҳардан ҳам чиқиб кетдим. Олдимда катта бир чўли азим пайдо бўлган эди, «қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган» бу чўлда елкамда бояги юклар билан кетиб борар эдим. Узоқдан бир кишининг қораси кўрина бошлади. Мен унга, у менга қараб келар эдик. Ниҳоят, тўқнашдик, бу тўқнашиш менинг беҳад ва бепоён хурсандчилигимга сабаб бўлди. Чунки бу киши ўз шаҳримдан, бир маҳаллалик, мендан бир-икки ёш каттароқ Омонбой — Турсун пичоқчининг ўғли, ўз ўртоғим эди. Елкасида етти ярим қадоқлик кетмон — мардикор ишлаб юрган экан. У менинг устимдаги юкларни кўриб ҳайрон қолди. Айниқса, гардишни кўриб, мени чалма қуйиш учун қишлоққа чиқиб кетяпти, деб ўйлаган экан. Йўлнинг чеккасига чиқиб, бу чўл-биёбонда бўлган яккагина жийданинг салқинида ўтириб ҳасратлаша кетдик.

Якка жийдада мева кўринмас эди. Мен Омонга жуда биладиганлардай маънодор қараб:

— Жийда солкаш¹ кўринади, бу йил мева қилмапти, — дедим. Омон менга қараб кулди.

— Вой, аҳмоқ. Ҳозир саратон. Саратонда жийда мевалари данагига алиф ёздириш учун Маккага кетади. Бир ойдан кейин мевалар қайтиб келади, — деди. Мен эсимдан чиқарган эканман.

Ҳар икковимизнинг ҳам дунё қидириб, бахт излаб юрган ўспиринлигимиз маълум бўлди. Молу жонни бир қилиб, аҳду паймон қилишдик-да, катта улуғ сарфари мўлжал олдик. У ҳам келган изи билан орқага

¹ Бир йил ҳосил қилиб, бир йил ҳосил қилмайдиган мева дарахтлари солкаш деб аталади.

найтди, биргаланиб, «чўли малик» билан кетар эдик. Кетга яқин жуда ҳам катта бир «шаҳар»га кириб бордик. Бу шаҳарнинг оти Кўктерак экан. Уртоғимнинг ёнида мардикорлик билан топган пули — миркам икки танга, менда бўлса қатиқдан қолган икки танга бир мери пул бор. Самоварга тушдик. Бозорни кутиб икки-уч кун шу пуллар билан самоварга тунадик. Жума кун бозор эди. Эрта билан бозорга чиқдик.

Ҳай-ҳай, бозор бўлганда ҳам қандай бозор денг? Бу томони Эрону Турон, Маккаю Мадина, Майманаю Мейсара, Хитою Чин, Истамбули Мозандарон — на қуйи, на паст, на ўнгу, на чап. Бундай катта бозорни одам боласи кўрмаган бўлса керак. Бозордаги расталарни айтинг, молларнинг шигал тўлиб кетганлигини айтинг, бозор аҳлининг турланганини айтинг. Савдогарларнинг маккор башараларини, ранго-ранг кийим-бошларини айтинг. Бай-бай, бундай бозор «Қиссасул-анбиё»да ҳам, «Ҳурилиқо» деган китобда ҳам ёзилмаган, ҳеч қаерда — тарихда йўқ.

Мана, бир чеккадан томоша қилинг! Мана бу атторлик. Бир қатор атторлар эски қоп, яғир шолча, йиртиқ бўё парчалардан қизил, оқ, кўк, яшил лахтак куроқлардан турли-туман соябонлар ясаб, молларни бевосита ернинг ўзига ёйиб қўйибдилар. Бу моллар ичида жаҳондаги атторликнинг ҳамма жиҳози топилади. Бит, бургага қарши ишлатиладиган ўлдирилгач симоб дейсизми, қўтирга қарши индов ёғи, ёмон ярага қарши хуни дори, мози, занжабил, санойи макка, кучала, кўзмунчоқ, думалоқ упа, кўрпа игна, соқол тарақ, ҳалилан занг деган кувват дори, иштонбоғ, иштон почча, бухор сақич, қора сақич, ҳар қандай ярага дори бўлган бальзаммой, қалампирмунчоқ, томир дори — қўйинг-чи, ҳамма нарса бор. Ирвит дейсиз, Ирвит!

Бу молларни саретаб турлаганга, бир ерга жам қилишга ақли етган кишига қойил қолавериш керак.

Ана, иккинчи раста! Бир томонда кулоллик моллари, бир томонда совунгарлик. Сопол тоғора дейсизми, тоғорача дейсизми. хумдондан янги чиққан хум дейсизми, хурмача, хўқача дейсизми? Чертиб кўришга махтал жаранглаб кетади.

Бир томонда кулча совун, яхнак совун, мум шам. Совунгарлар олдида қопда, хуржунда ҳаром ўлган молларнинг жиззаси, ичак-човоқлари. Минг-минг зангори пашшалар гувиллаб турибди. Булардан бир қадоқ совун олмоқ учун ё димоғни рўмол билан боғлаш керак

ёки бурунни енг ичига олиб туриш керак. Баъзи хушмуомала совунгарлар харидорни алаҳситиб, ўзига жалб қилиш учун бир пиёла чой, бир бурда нон ҳам таклиф қилиб қўядилар. Дунёдаги ҳидлар ичида совунбозорнинг ҳидидай «хушбўйлик» жаҳонда бўлмаса керак. Кимга нима ёқади? Омонга совун бозор ёқар эди.

Бу бозорлар ичида менимча таъриф-тавсифи етти иқлимга кетгани «бит бозор» деб номланган раста бўлса керак. Бу ерда жонингизга ором берадиган ҳамма нарса топилади: салдоти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гуппи дейсизми, Маллахон замонидан қолган мурсак дейсизми, чевар қизлар учун ранго-ранг қуроқлар дейсизми, от бўктаргиси, ёлпўш, гулчин билан тагчарм қўйилса ҳали кийса бўладиган нимдошгина саҳтиён маҳси дейсизми, пайтавабоп молларнинг ва лунгибоп матоларнинг сон-саноғи йўқ.

Бу молларни ёйиб ўтирган чайқовчиларнинг афт-башарасини айтмайсизми. Бетларига бу ҳафта ичи сув тегмаган, соқоллари устарадан озод, башараларидан «нур» ёғилиб туради. Бирор молни сўраб қолсангиз, энг аввал худди аммасининг ўғли тирилиб келгандек, албатта, қўл олиб сўрашади, кейин нарх айтади. «Амиркон-амиркон» деган жой бор деб эшитиб юрар эдик, амиркони шудир-да!

Худди ана шу бозорда ўз маҳаллам, ўртоғим, бўйинчадўз Омонбийнинг ўғли Ҳуснибийни учратиб қолдим. У ота касбини ўзгартириб, лахтакфурушлик қилиб юрар эди. Лахтак деб ҳар бир тўп молнинг тагида қолганини айтилади. Чунончи, бир тўп читни газлаб-газлаб сотиб бўлгандан кейин охирида тўп таги бўлиб, ярим газ, чораккам бир газ лахтак қолади. Бу лахтакларни катта читфуруш газламачилар арзонроқ баҳо билан кўтармачиларга сотадилар. Улар бу ранг-баранг, гули-гулига тўғри келмайдиган турли-туман лахтакларни хуржунга солиб, елкага ташлаб, бозорма-бозор сотиб юрадилар. Энг каттаси бир ярим газдан ошмаган бу лахтакларнинг харидори кўп бўлар эди. Чунки бир газ арзон чит саккиз ярим пақир (бир пақир — икки тийин) бўлгани учун бош-оёқ кўйлак-иштонни нуқул читдан қилиш кўп камбағалларга муяссар бўлмас эди. Шунинг учун улар кўйлак-иштонни бўздан қилиб, кўйлакнинг енг учини, иштоннинг почаларини — кўринадиган жойларини читдан қилишар эди.